

**ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЙ ПОРАЙОННОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ВУАН
(НА МАТЕРІАЛАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Серед численних інституцій, що діяли в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) в перше десятиліття її існування, одне з чільних місць посідали історичні установи, створені й керовані академіком М.С. Грушевським, зокрема комісії порайонного дослідження історії України.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у складі фонду № Х “Архів Всеукраїнської Академії наук” зберігаються документи, що є основною джерельною базою до вивчення історії створення та діяльності вищезгаданих установ.

Завдання історичного районознавства, що спричинили до створення порайонних комісій, сформульовані у праці М. Грушевського “Порайонне дослідження історії України та обслідування Київського узла”, яка увійшла до збірника, присвяченого Києву, – “Київ та його околиця в історії і пам’ятках”¹, та його передмовах до інших територіальних збірників. У фондах ІР збереглося одне із згадуваних видань – “Чернігів і Північне Лівобережжя”, що було опубліковане як окремий том “Записок Українського Наукового товариства у Києві, його колишньої Історичної секції” 1928 р. У вступній статті до нього М. Грушевський чітко окреслив мету й завдання порайонного дослідження: “Розбудити тим живий інтерес до всіх сторін історичного процесу: економічної, соціальної, культурної, політичної. Підняти рух і об’єднати місцеві наукові сили з силами академічного осередка в спільній плановій праці. Розвивати її крок за кроком, повторяючи такі збірники що-кілька років... При можності перетворювати їх в періодичні щорічники. А завершити все це виготовленням суцільних компендіїв (підручників. – *Т.П.*), присвячених поодиноким районам-землям”². Питання історичного районознавства піднято й у вступній статті М. Грушевського “Степ і море” до збірника “Полуднева Україна”, підготовленого Комісією дослідження історії Полудневої України (ф. Х, № 4485).

Необхідність створення комісій порайонного дослідження історії України М. Грушевський згодом обґрунтував в одній зі своїх “осібних гадок”, яка відклалась у складі фонду № I “Літературні матеріали” як додаток до протоколу Спільного зібрання ВУАН від 17 жовтня 1927 р. У ній академік наголошував, що в рамках однієї комісії неможливо “вести дослід історично даних умов, що формували певні території-землі, з котрих складається Україна, і ті осередки, навколо котрих вони групувались – в аспекті економічному, соціальному, культурному, політичному – те, для чого засновано й організовано ці комісії...”. Вчений констатував, що, повернувшись в Україну і виявивши діючою лише Археографічну комісію, та й ту “в стані не зовсім активним”, протягом чотирьох років він збільшив кількість історичних комісій до десяти, підкреслюючи, що “менш усього мав бажання множити їх тільки для множення”, а “крок за кроком вимацував найслабші пункти в системі історичної роботи і в них ставив як ударні організації отсі комісії” (ф. I, № 26706, арк. 4, 6).

Необхідність заснування порайонних комісій та їх завдання М. Грушевський виклав також у доповідній записці до Історично-філологічного відділу і Спільного зібрання ВУАН від 14 липня 1924 р., що зберігається серед протоколів Спільного зібрання (ф. I, № 26307, арк. 3–8).

Втілюючи в життя свої ідеї, М. Грушевський вже навесні 1924 р. поставив на засіданні Бюро відновленої ним Історичної секції питання про створення спочатку Комісії Старого Києва (згодом Києва та Правобережжя), а влітку – Комісії Старого Чернігова (Лівобережної України) та Комісії Запорожжя і Чорномор’я (Полудневої України). Створення порайонних комісій відбилося також у протоколах засідань Бюро Історичної секції від 3 та 15 липня 1924 р., в яких окреслено мету діяльності цих інституцій і завдання, що перед ними стояли: “Заслухавши відомості про стан архівної справи в Катеринославі й на Катеринославщині, наявність там робітників по історії Запорожжя, визнаючи за пильну потребу організувати і поглибити студії по історії Запорожжя, Бюро постановило заснувати при Секції постійну комісію по розробленню історії Січі та Запорожжя” та “заслухавши доклада голови Секції про стан науково-дослідницької та археографічної праці в Чернігові і потребу об’єднуючого для тої роботи центру, – Бюро постановило заснувати при Історичній секції постійну Комісію для дослідження історії Чернігова та Чернігівщини (“Комісія Старого Чернігова”)", (ф. X, № 2380, арк. 66). Отже, крім науково-дослідної роботи, археографічних розшуків і видавничих програм, комісії мали розглянути стан архівної справи на місцях, підняти питання про повернення архівної спадщини в Україну. І хоча Науковий комітет НКО УСРР у своїй

Постанові від 19 серпня 1924 р. визнав за недоцільне створення цих комісій, Спільне зібрання вирішило організувати їх накладом Академії, про що свідчить протокол його засідання від 29 вересня 1924 р. (ф. I, № 26308, арк. 1–1 зв.). З 1925 р. почала діяти й Комісія дослідження історії Західної України.

Документи Історичної секції (ф. X) дозволяють чітко простежити структуру історичних установ, керованих М. Грушевським, зокрема й чотирьох комісій порайонного дослідження: Києва і Правобережної України, Лівобережжя і Слобожанщини, Полудневої України, Західної України. Так, у № 1697, який містить відомості про структуру та персональний склад комісій на початку їх діяльності, наголошується, що порайонні комісії, на відміну від інших – Культурно-історичної, Комісії історичної пісенності, Кабінету примітивної культури, що “утворювали асоціацію культурно-історичного досліду”, мали становити “асоціацію історичного районознавства України, що ставить своїм завданням спільними силами – академічного осередку і місцевими, розвивати дослід тих історично-даних районів, з яких складалася українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному” (№ 1697, арк. 16). Це визначення сформульоване М. Грушевським у звіті “Діяльність Історичної секції ВУАН та зв’язаних з нею історичних установ Академії в р.1926”³, що зберігається в підручному фонді ІР. Автор публікації, з огляду на її розмір, не ставив собі за мету в повною мірою висвітлити всі сторони діяльності порайонних комісій, а тому й докладно зупинятися на роботі кожної з них. Ця проблема є предметом ширшого дослідження. М. Грушевський залишив за собою право охарактеризувати лише ті джерела, які здалися йому найцікавішими.

Зміни, що відбувалися в діяльності комісій – затвердження штатних посад, асигнування коштів, видавнича діяльність, можна відслідкувати за протоколами засідань Спільного зібрання Академії та Бюро Історичної секції. Так, згідно з протоколом засідання Бюро від 3 серпня 1924 р., призначено керівників новостворених комісій: В.І. Щербину – для Комісії Старого Києва, О.Ю. Гермайзе – Старого Чернігова, М.М. Ткаченка – Запорозжя та Степової України, щоправда двох останніх – виконуючими обов’язки. Секретарями комісій Бюро затвердило, відповідно, С.В. Глушка, К.О. Лазаревську, Д.О. Кравцова. Щодо штатів комісій, Бюро визначило по одному керівнику для кожної з них і по два наукових співробітники – для Комісії Києва та Січі й Запоріжжя й одного – для Комісії Чернігова. З огляду на таке обмеження в штатах, комісіям надавалося право залучати необмежену кількість позаштатних співробітників та вважати членами комісій місцевих науковців – істориків, архівістів, краєзнавців (ф. X, № 2380, арк. 66 зв.).

У вищенаведеній доповідній записці до Історично-філологічного відділу та Спільного зібрання М. Грушевський визначив конкретні завдання для кожної з комісій. За його задумом, Комісія Старого Києва мала продовжити роботу Історичної секції в напрямі дослідження історії та археології Києва, вивчення його історичної топографії, некрополя, реєстрації пам'яток мистецтва, розроблення архівних матеріалів тощо. Надалі, як зазначено у звіті Комісії за 1924–1930 рр. (ф. X, № 4258), вона поширила свою діяльність, поставивши перед собою завдання вивчення всього Київського району, а згодом й Правобережжя взагалі. У цій же записці зазначено, що Комісія Старого Чернігова і Чернігівщини, крім усього, координувала дослідження соціально-політичного та економічного розвитку цих історичних земель, а завдання Комісії Запорожжя ускладнювалося тим, що “історія Запорожжя ніколи не розроблялась систематично, не мала ніколи свого організаційного центру і, очевидно, що такий центр для систематичного дослідження історичної топографії Запорожжя, організації Січі, її економічної і колонізаційної діяльності, її земельного фонду та його експлуатації за часів Січі і після її знищення в нинішніх умовах може організуватись при ВУАН” (ф. I, № 26307, арк. 7–8). Як кінцевий результат, комісії мали підготувати й видати збірники з історії досліджуваного ними краю.

Видавнича діяльність комісій порайонного дослідження історії України відбилась у протоколах засідань Бюро Історичної секції, де від самого початку їх заснування було поставлене питання про видання порайонних збірників, систематично висвітлювалися проблеми видавничої діяльності Історичної секції в цілому та її комісій зокрема (ф. X, № 2380, арк. 66).

У складі ф. X Інституту рукопису зберігається значний комплекс документів про діяльність порайонних комісій. Найповніше висвітлена робота Комісії дослідження Києва та Правобережжя. Тут містяться протоколи засідань і виробничих нарад Комісії (№ 4309–4388), кошториси (№ 4182), списки її членів (№ 4195, 4235), списки праць, зачитаних на засіданнях порайонних комісій, а також виданих і підготовлених до друку (№ 4392). Певний інтерес викликають рукописи статей Л. Добровольського, В. Щербини, М. Карачківського, що мали увійти до порайонних збірників чи “Наукових записок” (№ 4209–4212, 4287, 4461), копії архівних документів (№ 4221–4229, 4232), а також огляди історичної літератури про Київ, Києво-Печерську лавру, дослідження стародавніх урочищ Києва, розкопки на Звіринці тощо (№ 4231, 4307–4308, 4389–4390, 4393).

Особливу цінність складають звіти Комісії за 1924–1932 рр. (№ 4234–4286, 4394–4432), які досить повно розкривають її заснування та етапи

діяльності. Майже у всіх звітах (№ 4234, 4258, 4066) окреслюються основні напрями роботи Комісії, подається персональний склад до 1932 р. Одним з перших досягнень Комісії було видання вищезгаданого колективного збірника “Київ та його околиця в історії і пам’ятках”, що ілюстрував різні сторони життя міста – його економіку, політику й культуру і побачив світ у Державному видавництві України 1926 р. До збірника увійшли розвідки академіків М. Грушевського і П. Тутковського, відомих істориків та дослідників старовини І. Моргилевського, Ф. Ернста, В. Щербини, Д. Щербаківського, К. Лазаревської, В. Юркевича, І. Щітківського, С. Шамрая, О. Гермайзе, О. Андріяшева, М. Боровського, О. Грушевського. За протоколами засідань Історичної секції можна простежити прийняття рішень щодо видання цього збірника, його змісту тощо (№ 2373–2483).

Наступним виданням був збірник праць керівника Комісії В.І. Щербини, опублікований з нагоди 50-ліття його літературно-наукової діяльності, який, крім статей про ювіляра, містив загальний огляд з історії Києва та розвідки, присвячені “різним подіям і явищам київського життя та пам’яткам цього часу”. Збірник під назвою “Нові студії з історії Києва” був виданий у друкарні УАН 1926 р.⁴ Нині один з примірників зберігається у підручному фонді ІР. Зміст цього видання досить повно відтворює коло наукових інтересів відомого дослідника Києва, зокрема його зацікавлення давньою історією міста, планами його забудови, окремими вулицями.

Продовженням збірника “Київ та його околиці” став щорічник “Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва”, перший том якого накладом Історично-філологічного відділу був опублікований у друкарні ДВОУ 1931 р.⁵ Документи ф. Х містять відомості про обговорення плану його видання, листування з видавництвом щодо другого тому збірника, його змісту тощо (№ 2442, 4175, 14872). Звіт за 1924–1931 рр. подає загальний обсяг друкованої за цей період продукції – до 70 друк. аркушів (№ 4066, арк. 2).

Путівник по Києву спершу планувався як видання для практичних потреб екскурсантів і відвідувачів – “короткий науковий образ історії міста та його пам’яток, придатний для всіх, хто хотів би ознайомитися в загальних рисах з минулим цього культурно-історичного огнища” (№ 4234, арк. 3). З цією метою, як свідчить протокол засідання Комісії Старого Києва від 14 грудня 1928 р., було створено підкомісію для вироблення проекту плану видання (№ 4256, арк. 14), заходом якої з нагоди ювілею Академії був виданий невеличкий путівник, що містив короткі відомості з історичного минулого Києва, економічної історії, інформацію про пам’ятні події, історичні місця та споруди міста.

На музейній нараді при уповноваженому Укрнауки НКО УСРР у листопаді 1927 р. було поставлене питання про створення Муніципального музею в Києві. План його організації розроблявся підкомісією Старого Києва, при якій було запроваджено відповідну раду, 1928 р. перетворену на постійну комісію на чолі з В.І. Щербиною. Протоколи засідань Бюро Історичної секції рясніють записами про перебіг цієї роботи (№ 2402, 2405, 2406, 2461, 2463). Зокрема, на засіданні Бюро спільно з представниками Укрнауки і Центрального бюро Спілки РОБОС (протокол від 27 січня 1928 р.), Ю. Озерський наголошував, що Укрнаука особисто провадитиме організацію Музею, проте не за державний кошт, а за місцевий (№ 2402, арк. 103–104). Звіти Комісії Києва за 1924–1930 рр. свідчать, що заходи спеціальної комісії щодо утворення Муніципального музею в Києві не дали бажаних наслідків (№ 4234, 4258).

Найповніше в документах відтворена участь Комісії Києва та Правобережжя у громадських та адміністративних справах міста – перейменуваннях вулиць, скасуванні старих цвинтарів, упорядкуванні могил видатних діячів, виявленні та охороні цінних в історичному й мистецькому відношенні пам'ятників на могилах і культурно-історичних коштовностей Михайлівського монастиря та інших церков. Ці питання вирішувалися разом з Київським комгоспом та окрвиконкомом (№ 2425, 4289, 4290–4297).

Серед документів ф. Х – тематичні і видавничі плани Комісії на 1931–1933 рр. (№ 4063–4099, 4183–4190, 4193, 4433–4460). Як відомо, це період реорганізації Академії, запровадження плановості в її роботу, “методологічного переозброєння” її співробітників. Звіти зазначають, що перехід на нові позиції почався ще з осені 1930 р., але основний злам у роботі Комісії стався навесні 1931 р. після дискусій про соціологічні концепції в працях голови й фундатора комісій М. Грушевського та вимушеної критики вченими власної наукової продукції. Ув'язуючи свої завдання з потребами соціалістичного будівництва країни, від тематики про давню історію Комісія перейшла до вивчення сучасної економіки Києва та Правобережжя, а саме: історії Київського міського господарства (виникнення та розвиток електро-транспорту, водопостачання, садівництва, електрифікації) та селянських рухів на Київщині, її методології, а з 1933 р. – історії революційних рухів у Києві та на Правобережжі. Вирішення цих питань відбилося також у документах Кафедри історії України доби феодалізму і комісій при ній (№ 4073, 4096, 4438) та у протоколах відкритих засідань Комісії Києва за цей період, на яких зачитувалися доповіді з цих “актуальних” тем (№ 4439, 4440, 4441).

Крім протоколів, на діяльність комісій порайонного дослідження історії України проливають світло й деякі інші документи Історичної секції та

Науково-дослідної кафедри українського народу. Це, зокрема, відомості про структуру та персональний склад історичних установ і окремих комісій (№ 1696–1699, 2234, 2783, 2784), звіт про роботу Кафедри (№ 18008), звіти співробітників комісій Історичного циклу про видрукувані праці за 1921–1930 рр. (№ 1794–1855), списки наукових праць співробітників та видань Історичної секції за 1927–1930 рр. (№ 2303, 2780–2782), перелік праць і збірників, підготовлених до друку (№ 1797, 2235, 4096, 4099). Ці документи дають змогу відтворити точну картину особового складу комісій за весь період їх існування та скласти повну бібліографію опублікованих творів.

Зазначимо, що діяльність двох інших комісій – дослідження історії Лівобережної України та дослідження історії Полудневої України – дуже мало відбита у документах ф. Х. Реконструювати їх роботу дослідники зможуть за протоколами Спільного зібрання та документами Історичної секції і Науково-дослідної кафедри історії українського народу (№ 1496–1498, 1500, 1502–1519, 2486–2525, 2537–2619, 2623–2641, 3672–3700). Деяку інформацію про діяльність Комісії Лівобережної України надають рукописи статей, що мали увійти до порайонного збірника і відклались у фонді (№ 4462–4464, 4468–4469), варіанти його змісту (№ 15271) і сам збірник “Чернігів та Північне Лівобережжя”, який, як вже зазначалося вище, зберігається в ІР.

Цікава історія підготовки цього видання, про яку читаємо у вступній статті до нього М. Грушевського⁶. Серія так званих “порайонних збірників” була запропонована вченим Державному видавництву України ще восени 1924 р. В першу чергу, планувалося видання збірників, присвячених Києву, його околицям, Чернігову і Північному Лівобережжю, потім – Слобожанщині, Полудневій і Західній Україні, згодом планувалося “спеціалізувати, розбиваючи великі території, зачеркнені для перших збірників, на поменші райони для детальнішого студіювання – правобережні, скажім, розбити на збірники волинські і подільські, західноукраїнські – на галицькі й холмсько-підляські, полудневі – на Дніпровський низ і Донбас і т.д.”⁷, загалом – по два збірники на рік. Але на початку 1925 р. видавничі плани Державного видавництва внаслідок його фінансової скрути були скорочені, через що порайонні збірники зовсім зняли з плану 1924–1925 рр. і перенесли на наступний 1925–1926 рр. Тільки під кінець 1925 р. розпочалося друкування Київського збірника, який вийшов 1926 р. А видання Чернігівського збірника, перенесене на кінець 1926 р., вдалося здійснити лише 1928 р., і то за особистої підтримки наркома освіти М.О. Скрипника, який ним зацікавився. Втручання Скрипника до цієї справи передувало,

очевидно, таємне повідомлення Голови ДПУ УСРР В.А. Балицького, проінформованого агентом Київського окружного відділу ДПУ, який вів спостереження за академіком М. Грушевським: “Редакция журнала “Україна” заявила своим подписчикам, что высылает им два сборника – “Київ та його околиці” и “Чернігів та його околиці”. Сборник “Київ” вышел, а “Чернігів” Государственное издательство Украины (ГИУ) отказалось издавать. Дело это должно стоить 3000 руб., а для Грушевского это важно. Он отвечает за журнал, редакция обещала, а теперь вдруг, когда сборник готов, ГИУ отказывает... А ценность этого сборника колоссальная”⁸. Відтак, влітку 1927 р. друкування Чернігівського збірника розпочалося, але за умови, що це буде останнє видання такого типу.

У 1928 р., коли було зібрано достатньо матеріалів для збірки “Полуднева Україна”, ДВУ погодилося на її видання, згодом було підписано й угоду. Однак на перешкоді стали труднощі технічного характеру – брак потрібного для такого коштовного видання паперу, через що ДВУ відмовилося друкувати його як збиткове. Тоді (на офіційне прохання Історичної секції) Історично-філологічний відділ ухвалив видати збірник коштом Академії⁹. Навесні 1930 р. його набрали у друкарні ВУАН, але сумнозвісні події кінця 1929 – початку 1930 рр., пов’язані з реорганізацією Академії та історичних установ зокрема, наслідком якої була фактична ліквідація комісій порайонного дослідження, не дали змоги довершити розпочату роботу. “Таким чином, зникла та науково-організаційна база, на котру мала б опиратись дальша науково-дослідча робота над історією Полудневої України, що має метою розбудити нинішній збірник”, – так охарактеризував сам академік вплив тих подій на видання збірника¹⁰.

В історичній літературі, зокрема у працях Н.Д. Полонської-Василенко та О.П. Оглобліна¹¹, побутує думка, що цей збірник був повністю знищений 1931 р. Натомість слід відзначити, що за документами ф. Х можна майже повністю його реконструювати (№ 4485, 15285–15326).

З документів Комісії Полудневої України, крім матеріалів до збірника, що містять проекти і варіанти його змісту (№ 2235, 3998, 15295), листування з видавництвом ВУАН (№ 15300–15316), рукописи статей (№ 15285–15294, 15296–15299, 15318–15326), у ф. Х серед документів Історичної секції збереглися інші матеріали, що дають змогу глибше дослідити діяльність цієї Комісії. Це, перш за все, звіт Комісії, в якому в основних рисах відбилась її діяльність за період 1925–1930 рр., відомості про її особовий склад у 1929 р., переліки доповідей, зачитаних на засіданнях Комісії, та статей, вміщених у різних виданнях (№ 3995–4001), а також окремі протоколи її засідань (№ 15238–15240).

Реалізуючи поставлені перед Комісією завдання, її співробітники та члени сконцентрували свої зусилля на “синтезуванні історичного досліджу Степової України і Чорноморського побережжя”, ставлячи собі за мету цілісне вивчення цієї території, її економічне й культурне районування, заповнення прогалін в існуючих на той час наукових дослідженнях цих земель. Розпочалися дослідження Донецького басейну, території Дніпрельстану, Криму, Кавказького узбережжя і території над Прутом та Дунаєм, де, перш за все, вивчалися такі проблеми: праісторія степу, історія слов’янського розселення, колонізаційні шляхи, економічна і культурна розбудова найважливіших міських центрів, розвиток у них української ментальності тощо.

Робота Комісії здійснювалась у трьох напрямках – науково-дослідному, екскурсійному та видавничому, найпліднішим з яких виявився, очевидно, перший. Протягом усього періоду існування було зібрано величезний матеріал про колонізаційні, економічні, культурні й політичні процеси, що розвивалися у Південній Україні, у їх взаємозв’язку із загальноукраїнськими впливами. Але не всі праці могло вмістити заплановане видання з історії Південної України. До першої частини “Полудневої України”, яка вже влітку 1929 р. була передана для набору, були відібрані і схвалені до друку розвідки, серед яких – геологічний начерк П. Тутковського про передісторичну природу Степової України; статті С. Дложевського і М. Макаренка – про археологію Степу і Чорномор’я, Б. Варнеке, В. Пархоменка, Є. Загоровського – про зміни колонізаційних і культурних впливів на узбережжі, Ф. Петруня – про міграційні процеси та зміни степового населення, І. Крип’якевича – про козацьку добу в Південній Україні, В. Гериновича – про торговельно-економічне значення Чорного моря. До другого тому збірника мали увійти розвідки з історії нового заселення Полудневої України, розвиток комунікаційних зв’язків, культури, освіти (автори – Д. Кравцов, Н. Полонська-Василенко, О. Рябінін-Скляревський, Т. Гавриленко, Я. Новицький, С. Шевченко, О. Покровський, К. Копержинський, В. Герасименко) (№ 3998). Особлива увага при розробці тем зверталася на вивчення Дніпрельстану, Донбасу і Азовського помор’я. Не увійшли до збірника статті М. Болтенка “Культурні зв’язки Причорноморського степу з Середземномор’ям у II тис. до н.е.”, П. Матвієвського “Колонізація Степової України у XVIII ст.”, К. Гуслистого “Пікінерські заворушення на Катеринославщині”, І. Халіпи “Колонізація Бердянщини”, розвідки В. Грекова, В. Лазурського, М. Слабченка, І. Соколова та інших (№ 15301, 15302, 15316, 15317), що сталося через особливості відбору матеріалу до збірника та певні адміністративні неузгодження. Деякі з підготовлених до збірника праць були вміщені в журналі “Україна”, часописі “Записки ВУАН” та

збірнику “За сто літ”. Загалом “видавнича діяльність Комісії за час її існування, – як зазначено у звіті, – рахуючи й ті роботи, які були зроблені раніш, але зреалізувались після закриття Комісії, виявилася у випуску великого збірника “Полуднева Україна” на 41 аркуш друку, закінченого в грудні 1930 р., та 6 публікацій різних статей, розвідок і приміток по академічних виданнях”. Комісія й надалі планувала свою роботу в напрямі поширення видавничої діяльності, визнаючи свою “середню видатність” – 12 друк. аркушів щороку (№ 4001, арк. 2).

Досить широкою була й екскурсійна діяльність, яку проводила Комісія Полудневої України в районі Дніпрельстану – Запоріжжя, нижнього Дніпра, Кічкасу. Журнал “Україна” публікував повідомлення Т. Гавриленка, який керував екскурсійним обслуговуванням, про екскурсійну роботу на території Полудневої України. Так, у 1926–1929 рр. Комісія Полудневої України разом з Культурно-історичною комісією, Комісією історичної пісенності, а також Кабінетом примітивної культури брала участь у наукових етнографічних екскурсіях, в результаті яких було зібрано матеріал з народного побуту, обрядовості, звичаїв, характерних для Полудневої України, та інших аспектів громадського життя регіону від Дністра до Кубані, району Дніпрельстану, узбережжя Азовського моря і Нижнього Дніпра¹². Таким чином, було зібрано багатющий матеріал з соціально-економічної історії, культурного та громадського життя Запоріжжя й Степової України взагалі, доповнений кількома десятками фотографій пам’ятних історичних місцевостей.

Доля цієї інституції, як і двох попередніх, була вирішена на листопадово-грудневій 1929 р. сесії Історично-філологічного відділу ВУАН, за рішенням якої закривалися всі комісії порайонного дослідження. Натомість відкривалися нові: Комісія Лівобережної України та Слобожанщини – при Кафедрі історії України доби торговельного капіталу акад. Д. Багалія, Комісія Степової України – при Кафедрі історії України доби феодалізму М. Слабченка, Комісія топографії Запоріжжя – при Кафедрі передісторії України Д. Яворницького. Академіку М. Грушевському було запропоновано компенсувати роботу закритих комісій, відділивши від Комісії Києва і Правобережжя окрему Комісію історії Правобережжя (Комісія Києва мала обмежитися студіюванням історії лише самого міста), а також утворити окрему Комісію дослідження історії Полісся – правобережного і лівобережного. У звіті “Діяльність Історичної секції при ВУАН та зв’язаних з нею історичних установ Академії в рр. 1929–1930” (№ 1686) декілька рядків відведено підсумку її діяльності: два засідання з кількома доповідями на них та проект збірника, присвяченого Чернігову і Північно-

му Лівобережжю – як II том Чернігівського збірника, випущеного 1928 р. При цьому зазначається, що Комісію Правобережжя сформувавши не встигли. Березнева 1930 р. сесія розширеної президії Відділу з ініціативи планової комісії Академії вирішила зовсім скасувати категорію районних комісій, враховуючи як новозасновану Комісію Полісся, так і трансформовані – Лівобережної і Степової України. З колишніх комісій залишилася тільки Комісія історії Києва – “з огляду на спеціальну вагу історії міста Києва” – та Комісія дослідження історії Західної України. До речі, реорганізація її торкнулася лише стосовно віднесення до відання безпосередньо президії Відділу, а також тематики подальшої наукової продукції.

У складі ф. Х – звіти про роботу Комісії за останні роки (№ 4494–4551, 4622, 4633, 4634, 4682), протоколи її засідань за 1931–1933 рр. (№ 4636–4681), тематичні плани з пояснювальними записками до них (№ 4623–4631), списки наукових співробітників (№ 4632).

Відомості про діяльність Комісії містяться також у матеріалах Історичної секції, зокрема засідань її Бюро (№ 2405), серед протоколів спільних засідань порайонних комісій, у звітах історичних установ (№ 1685–1686) та в інших загальних матеріалах, що відносяться до їх діяльності, про структуру та персональний склад комісій (№ 1697–1699, 2234), друковані праці комісій Історичного циклу за 1921–1930 рр. (№ 1794–1855), що згадувалися вище у зв’язку з діяльністю інших комісій.

Утворення Комісії Західної України наприкінці 1925 р. було схвалене не лише в академічних колах і серед широкої громадськості Великої України, а й серед науково-громадських кіл Західної України. Місцеві дослідники Волині, Поділля, Холмщини, Галичини, Буковини й Закарпаття відгукнулися на заклик Президії ВУАН до участі в науковій роботі Комісії, щоб під керівництвом ВУАН у тісному зв’язку з місцевими науковими й культурними силами досліджувати історію соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель “по той бік кордону”, “ув’язати наукову працю цих порізаних політичними кордонами земель в одну цілість” (№ 4620, арк. 2). Однією з форм діяльності Комісії була організація урочистих засідань з нагоди ювілеїв визначних діячів та різних знаменних подій, на яких виголошувалися доповіді про науку та культуру Західної України. Так, 1926 р. ювілейні засідання з нагоди 10-ліття смерті І. Франка та 50-ліття виїзду в еміграцію М. Драгоманова дали матеріал для написання спільних робіт львівських і київських дослідників, що згодом були опубліковані в спеціальних випусках журналів “Україна”, “За сто літ” і “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”. З нагоди століття виходу в світ першої збірки українських пісень М. Максимовича 1927 р.

був скликаний Галицько-український науковий з'їзд, на якому з доповідями виступили академіки К. Студинський та Ф. Колесса, професори М. Кордуба, М. Лозинський, О. Макарушка. Матеріали засідання, присвяченого 40-літньому ювілею О. Кобилянської 1927 р., дають відомості не лише про творчість письменниці, але й про життя Буковини взагалі.

Навесні 1927 р на спільних засіданнях Історичної секції та Комісії Західної України були виголошені доповіді акад. К. Студинського про наукове життя Галичини, проф. І. Свенцицького – про стародавнє галицьке мистецтво, проф. В. Симовича – про життя Буковини. З 1927 р. почалися наукові контакти Комісії із Закарпатською Україною.

Найбільшим досягненням Комісії Західної України за цей період стало видання I тому “Матеріалів для культурної й громадської історії Західної України”, що містив листування І. Франка з М. Драгомановим у 1877–1895 рр., зібране акад. М. Возняком з автографів Наукового товариства ім. Т. Шевченка і Українського національного музею у Львові. Збірник обсягом 32 друк. арк. був надрукований 1928 р.¹³ Крім того, окремим виданням вийшла велика праця К. Студинського “Галичина й Україна в листуванні 1860–1884 рр.” – понад 40 друк. арк.

Серед праць, опублікованих у виданнях Історичної секції ВУАН – розвідки М. Грушевського, О. Грушевського, К. Студинського, М. Возняка, Д. Багалія, М. Кістяківського, М. Мочульського, Н. Романович-Ткаченко, Я. Гординського про І. Франка та його стосунки з М. Драгомановим, В. Левицьким, В. Доманицьким та М. Драгоманова з В. Навроцьким і О. Кістяківським; стаття С. Гаєвського про літературну діяльність О. Кобилянської; Ф. Савченка – про листування Я. Головацького з О. Бодянським; М. Кордуби – про зв'язки В. Антоновича з Галичиною; В. Косташука – про громадське й культурне життя Галичини; М. Лозинського – про взаємини між Великою Україною і Галичиною та ін.¹⁴

На 1929 р. у планах Комісії стояло видання “Матеріалів до історії зносин українців з галичанами 1860–1870 рр.”, укладених акад. К. Студинським, а також підготовка порайонного збірника, присвяченого Західній Україні (Галичині, Холмщині, Буковині й Закарпаттю), який увійшов до видавничого плану ДВУ на 1930–1931 рр.¹⁵ У складі ф. X збереглися документи із змістом Західноукраїнського збірника, рукописи статей С. Добжинського, І. Кравченка, С. Рудницького, що мали увійти до нього (№ 4491–4492, 4621, 4744, 31586). Комісія в особі її співробітника В. Дорошенка працювала також і над складанням бібліографічного огляду літератури про Галичину, перш за все, передвоєнної (1901–1915 рр.), для чого зусиллями акад. К. Студинського комплектувалася бібліотека історичних установ.

1931 рік для Комісії Західної України, як і для всіх інших, був роком посилення ідеологічного тиску. До тематичних планів, крім культурно-історичних тем, були включені й методологічні. Перевага була віддана тематиці з сучасного революційного руху на Західній Україні (№ 4622–4631).

На жаль, майже у всіх звітах Комісії, складених здебільшого у 1932–1933 рр., замість об'єктивного висвітлення переважають ідеологічні ярлики, які ставлять на перше місце досягнення, що відповідали завданням “реконструктивного періоду пролетарського будівництва”, зараховуючи весь попередній доробок до “буржуазно-націоналістичних викривлень”.

Важливим джерелом до вивчення історії діяльності комісій порайонного дослідження України є, безсумнівно, й видання Історичної секції, що виходили за редакцією М. Грушевського в рамках “Записок Українського наукового товариства в Києві”, а також журнал “Україна”, який у рубриці “Хроніка” періодично друкував огляди роботи історичних установ ВУАН, зокрема й порайонних комісій, та інформацію про видання порайонних збірників.

Видання журналу “Україна” було відновлене у 1924 р. – спочатку як тримісячника, в складі трьох книг, згодом – шести книг. 1929 р. вийшло сім книг “України”. З вересня 1930 р. журнал було закрито.

Постійною рубрикою “України” були “Матеріали громадського і літературного життя України XIX–XX вв.”, де серед інших друкувалися розвідки й співробітників та членів порайонних комісій. Крім того, у 1927 р., в рамках “Записок”, для цих матеріалів було створене спеціальне видавництво – збірник “За сто літ”, перші випуски якого побачили світ 1927 р. – загалом 6 книг за 1927–1930 рр.

Для публікації матеріалів з соціальної історії, культурологічних і соціологічних досліджень при науково-дослідній кафедрі історії України під керівництвом М. Грушевського було організовано спеціальний орган – “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”, перші видання якого вийшли 1926 р.

Робота комісій порайонного дослідження історії України побіжно висвітлювалася у “Звідомленнях ВУАН” за 1924–1928 рр., а також у звітах про діяльність Історичної секції та установ, які діяли при ній¹⁶. На жаль, у фондах ІР не збереглися повні комплекти цих видань. Є лише окремі примірники “Наукового збірника” та збірника “За сто літ”, а також у складі ф. Х – редакційні портфелі “України”, “Первісного громадянства”, “За сто літ” та ін. Значно повніше ці видання представлені в інших бібліотекосховищах, зокрема НБУВ.

Слід додати, що великі видавничі здобутки комісій були досягнуті

завдяки координації їх праці з організаційними видавничими осередками історичних установ Академії, зокрема її Історичної секції з науково-дослідною кафедрою історії українського народу. Під керівництвом Кафедри провадилася науково-дослідна й видавнича робота Історичної секції та історичних установ Академії. “Кафедра була організуючим центром для всіх десяти академічних комісій, з додатком Науково-дослідної кафедри історії України, для 50 постійних і нештатних співробітників і більш 100 постійних учасників їх занять”¹⁷.

Наукові праці співробітників та членів порайонних комісій, що висвітлили величезне коло суспільно-історичних, соціологічних, соціально-економічних, культурологічних, літературознавчих питань, є цінним внеском до історії української науки. Документи ІР НБУВ – основа вивчення діяльності комісій порайонного дослідження історії України і, разом з іншими матеріалами, безумовно, становлять значний комплекс джерел з цієї теми, як архівних, так і друкованих. Вони дозволяють досить повно розкрити історію створення та діяльність порайонних комісій, які разом з усіма історичними установами ВУАН відіграли неабияку роль у розбудові української історичної науки, розгорнувши широку науково-дослідницьку, видавничо-бібліографічну, археографічну роботу, що прислужилася розвитку української історіографії 1920–1930-х років і викликає інтерес у сучасних дослідників.

¹ Київ та його околиця в історії і пам'ятках.– К., 1926.– 475 с.– (Зап. Укр. наук. т-ва в Києві; Т. 22).

² Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали.– К., 1928 – С. V.– (Зап. Укр. наук. т-ва в Києві; Т. 23).

³ Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926.– К., 1928.– 33 с.

⁴ Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини.–К., 1926.– 167 с.

⁵ Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.– К., 1931.– Т. 1.– 401 с.

⁶ Грушевський М. Вступ // Чернігів і Північне Лівобережжя.– К., 1928 –С. VI.– (Зап. Укр. наук. т-ва в Києві; Т. 23).

⁷ Грушевський М. Степ і море.– НБУВ ІР, ф. X, № 4485, арк. 3.

⁸ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський у світлі невідомих документів ГПУ–НКВД // Арх. України.– 1996.– №1/3.– С. 72–73.

⁹ Україна.– 1928.– Кн.4.– С. 169.

¹⁰ Грушевський М. Степ і море.– НБУВ ІР, ф. X, № 4485, арк. 4.

¹¹ Див: Заруба В.М. Постаті.– Д.,1993.– С.76.

¹² Україна.- 1929.- Груд.- С. 169.

¹³ Матеріали для культурної й громадської діяльності історії Західної України.- К., 1928.- Т.1: Листування І. Франка з М. Драгомановим.- 503 с.

¹⁴ *Студинський К.* Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. З початків соціалістичного руху в Галичині // За сто літ : Матеріали з громадського й літ. життя України ХІХ і початків ХХ ст.- К., 1927.- Кн. 1.- С.1 37-155; *Савченко Ф.* Листування Я. Головацького з О. Бодянським // Там само.- К., 1930 - Кн. 5.- С. 121-169; *Возняк М.* Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною // Україна.- 1926.- Кн. 5.- С. 137-155; *Костащук В.* Громадське й культурне життя Буковини від 1848 до 1914 рр. // Там само.- 1928.- Кн. 1.- С. 151-155; *Гаєвський С.* Літературна діяльність О. Кобилянської // Там само.- С. 25-33; *Лозинський М.* Обопільні сосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки ХІХ і ХХ вв. // Там само.- С. 83-90; *Кордуба М.* Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Там само.- Кн. 5.- С.33-78; *Гординський Я.* До літературно-наукової діяльності І. Франка в 1911-1913 рр. // Там само.- 1930.- Трав./черв.- С. 154-172 та ін.

¹⁵ Україна - 1929.- Верес.- С. 169.

¹⁶ Звідомлення Української Академії наук у Києві... - К., 1925-1928.- за 1924 рік.- 1925.- 94 с.; за 1925 рік.- 1926.- 80 с.; за 1926 рік.- 1927.- 132 с.; за 1927 рік.- 1928.- 146 с.; Коротке звідомлення про діяльність установ ВУАН за 1928 рік // Вісті ВУАН.- 1929.- №3/4; Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926.- К., 1928.- 33 с. ; Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1927.- К.,1928.- 41 с. та ін.

¹⁷ Україна. 1929.- Лип./серп.- С. 167.